

University of Groningen

De gelaagde ruimte. Identificatie in drie grenslandschappen: Bourtanger Moeras, Land van Rode en Zeeuws-Vlaanderen

Karel, Erwin

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Early version, also known as pre-print

Publication date:

2004

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Karel, E. (2004). De gelaagde ruimte. Identificatie in drie grenslandschappen: Bourtanger Moeras, Land van Rode en Zeeuws-Vlaanderen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De gelaagde ruimte. Identificatie in drie grenslandschappen: Bourtanger Moeras, Land van Rode en Zeeuws-Vlaanderen

drs. Erwin H. Karel

Inleiding

In het boek *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied* wordt een opsomming gegeven van allerlei soorten grenspalen die in het Zeeuws-Vlaamse landschap zijn terug te vinden.¹ Zo presenteert de auteur, behalve de rijksgrenspalen, stenen bij boerderijen, provinciale grenspalen, stoeppalen, hekpalen, tiendpalen, banpalen en douanepalen. Ook in de *Encyclopedie van Zeeland* vindt men onder het kopje grenspalen zo'n objectenverzameling. 'Ambachtspalen: dienden ter aanduiding van de grens van een ambachtsheerlijkheid, eertijds een in leen gegeven gebied van regeermacht en lagere rechtspraak', valt er te lezen en 'Hekpalen: mogen als grenspalen beschouwd worden daar ze als scheidingspalen een zelfde functie vervulden; als zodanig duiden ze de grens tussen de eigendommen van een hofstede en van de weg aan' of 'Elmare-steen: limietpaal, stond tot maart 1973, toen ze tijdens herstelwerkzaamheden aan de weg omver werd gereden en bij stukken en brokken verdween, op de dijk in de noordwest-hoek van de Mauritspolder van 1622 en de aangrenzende Generale Prins Willempolder van 1651'.²

Onmiskenbaar hebben al deze palen op de een of andere manier iets met de term grens te maken, maar toch kent deze objectenverzameling slechts een schijneenheid. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt vallen zij namelijk niet onder één begrip te vangen. Een tiendpaal heeft betrekking op de inkomsten van abdijen in de Middeleeuwen, terwijl de rijksgrenspalen in samenhang staan met de nationale staten na 1800. De hiervoor aangehaalde hekpalen vormen de scheiding tussen privé-terrein en openbare weg, terwijl banpalen een jurisdictie afbakenen. Doordat de objectenverzameling zich in dezelfde territoriale ruimte, in dit geval Zeeuws-Vlaanderen, bevindt, wordt zij ervaren als eenheid. In werkelijkheid wijzen de objecten echter naar afzonderlijke ruimtes en tijdsperiodes. De verzameling suggereert verbanden die in de geschiedenis nooit hebben bestaan.

Vrijwel elke geografische ruimte is opgebouwd uit meerdere lagen: het landschap, de cultuurhistorie, de sociaal-economische ontwikkeling van de bevolking, het alledaagse politieke leven enzovoort. Ferdinand Braudel, historicus en lid van de Franse Annales-school die vooral aandacht besteedde aan structuurontwikkelingen in de geschiedenis, heeft ooit getracht dit theoretisch te conceptualiseren, door verschillende lagen te verbinden met tijd. Hij onderscheidde een lange, middellange en korte 'durée'. De 'longue durée' vertegenwoordigde het duurzame landschap, dat wil zeggen de omstandigheden die het aan een bevolking bood een existentie op te bouwen. De 'moyenne durée' stond voor de economische en sociale ontwikkelingen die als trage golven de 'longue durée' doorkliefden. De 'courte durée' omvatte het politieke en militaire theater.³ Braudel liet in het midden hoe deze durées zich precies tot elkaar verhielden, waardoor er nogal wat varianten op zijn theoretische conceptie in omloop zijn geraakt. Zijn boodschap is echter duidelijk: de contemporaine beschouwer ontgaan de ontwikkelingen van de lange ter-

¹ P.W. Stuij, *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied* (Zutphen 1990), 74 e.v.

² M. P. de Bruin, A. Teunis en A.J. Berenhakker (red), *Encyclopedie van Zeeland deel 1* (Middelburg 1984), 532-535.

³ Zie bijvoorbeeld: F. Braudel, *Geschiedschrijving* (Baarn 1979).

mijn; hij laat zijn visie op de geschiedenis leiden door de direct waarneembare evenementen; het is daarom taak voor historici ook de structuur en conjunctuur van de geschiedenis bloot te leggen. Die taak wordt tegenwoordig nog steeds als noodzakelijk beschouwd, maar tevens als te beperkt. De interesse gaat nu tevens uit naar de dialectiek van ruimtelijke gelaagdheid.

Dit artikel heeft grenslandschappen als onderwerp. Zoals uit de voorgaande definitie van grenspalen duidelijk is geworden, bestaan er vele soorten grenslandschappen. Deze beschouwing beperkt zich echter tot de regio's de nationale Nederlandse grenzen zoals die sinds de middeleeuwen zijn ontstaan. In grenslandschappen kent de landschappelijke gelaagdheid en de daarbij horende tijdsritmiek een bijzondere vorm. De ene laag, bijvoorbeeld de natuurlijke ruimte, kan zich uitstrekken aan beide kanten van de grens, terwijl een andere laag, zoals de politieke ruimte, op de grens in tweeën wordt gesplitst. Daardoor ontstaat een complex bouwwerk dat ook nog eens door verschillende tijdsritmes doorkruist wordt. De bevolking in een grensgebied wordt door die ruimtes gescheiden. Paradoxaal genoeg is echter dat wat hen scheidt vaak ook dat wat hen verenigt.⁴ Het 'grensbewoner zijn' is bijvoorbeeld een gevoel van gemeenschappelijkheid. Op dit laatste wordt het moderne euregio-concept gebaseerd. Overheden gebruiken de term euregio, sinds de Europese binnengrenzen in 1992 werden opgeheven, om allerlei grensoverschrijdende praktische zaken, zoals de samenwerking van hulp- en rampenbestrijdingorganisaties, te regelen.⁵ Tegelijkertijd wordt het begrip ingezet bij pogingen om de inwoners van een grensregio van een nieuwe gemeenschappelijke identiteit te voorzien. Die pogingen doen soms wat naïef aan, omdat ze er vaak toe leiden dat aspecten van een minder gewenst verleden – soms bewust, maar nog veel vaker onbewust – worden weggepoetst.

Deze beschouwing wil laten zien dat identificatieprocessen in grenslandschappen verankerd zijn in de complexe landschappelijke gelaagdheid van deze regio's. Er is nooit sprake van twee allesomvattende identiteiten, bijvoorbeeld nationaliteiten, die de inwoners van een grenslandschap in twee afzonderlijke groepen verdeeld. In plaats daarvan ontnemen zij verschillende soorten identiteiten aan verschillende lagen en tijdsperiodes. Deze stelling wordt in het navolgende toegelicht aan de hand van een drietal voorbeelden die telkens vanuit een andere invalshoek gelaagdheid en identificatie in grenslandschappen tonen. De invalshoeken stroken met de eerder aangegeven conceptualisering van Braudel. In het geval van het Bourtanger Moeras (Zuidoost-Drenthe) speelt de verandering van het natuurlijke, geografische landschap een belangrijke rol, in het Land van Rode (Kerkrade en Herzogenrath) staan de sociaal-economische conjuncturele ontwikkelingen centraal en bij de beschrijving van Vlaanderen (Zeeuws-Vlaanderen en het noordelijk deel van Belgisch Oost- en West-Vlaanderen) vormen de politiek-militaire en religieuze evenementen de katalysator in de identificatieprocessen van de bevolking.⁶ Hoewel dus bij elk voorbeeld een andere laag als ingang wordt gebruikt naar het complexere bouw-

⁴ A. Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkelingen, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 46 (2001) 159-174.

⁵ Zie bijvoorbeeld: H. Balthazar, *Euregio Scheldemond. Een praktijk oefening van drie provincies voor een Europa zonder grenzen. Toespraak tot de Provincieraad 15 september 1991* (Gent 1991), 12-14.

⁶ Twee voorbeelden (Bourtanger Moeras en Land van Rode) werden in een ander verband uitgebreider door mij beschreven. Zie: E. H. Karel, *Grenzen in Drenthe. Vier historische beschouwingen over scheidingslijnen in cultuur en landschap* (Assen 2000), 98-131 en E.H. Karel, 'De Nieuwstraat te Kerkrade: identificering in een grenslandschap' in: M.A.W. Gerding (red), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte* (Groningen/Wageningen 2003), 197-238.

werk, gaat het uiteindelijk om de dialectiek van de verschillende lagen, oftewel hoe het spanningsveld tussen die ruimtes samenkomt in een identificatieproces.

Identificatie is nauw verbonden met 'wij-zij'-gevoelens. Werkelijke identificatie met een groep vindt meestal pas plaats als er een (fictieve) groep tegenovergeplaatst kan worden. Beide groepen kunnen iets gelijkwaardigs vertegenwoordigen, zoals bij geloofsrichtingen. De 'zij'-groep kan echter ook iets niet-zijn zoals in het geval van de dichotomie 'Oeze Volk en de vrömde' in Drenthe, waarbij de 'vrömde' staat voor het niet-Drent zijn. A. de Swaan introduceerde ter aanduiding van dit soort processen de term *desidentificatie*.⁷ Desidentificatie is het afwijzen van een bepaalde identiteit ten gunste van een andere veel meer gewenste identiteit. Vanuit historisch oogpunt is echter ook een ander fenomeen van belang, namelijk ontkenning en verdwijning van een identiteit. Deze *deïdentificatie* verwijst naar het bewust of onbewust opgeven van een ooit geadopteerde identiteit, zonder dat daar noodzakelijkerwijs een andere of oppositionele identiteit voor in de plaats hoeft te komen. In grenslandschappen van de Europese Unie, waar nationale identificaties geacht worden te verdwijnen met de binnenlandse grenzen, zijn processen van deïdentificatie reëel aanwezig. Maar, zo zal uit het navolgende blijken, ze zijn niet nieuw.

Het Bourtanger Moeras

'Zuidoost-Drenthe is turf, jenever en achterdocht'. Met deze kernachtige uitspraak is decennialang landschap en bevolking gekarakteriseerd van de veenstreek (Bourtanger Moeras) in noordoostelijk Nederland. Het Bourtanger Moeras werd voorgesteld als een desolaat landschap dat door pioniers werd gekoloniseerd en daarom ook wel werd aangeduid als het 'wilde oosten'. Deze vergelijking met de naar het 'wilde westen' trekkende Amerikaanse kolonisten stamt uit de negentiende eeuw en werd vervat in de term 'Drents Californië'.⁸ De vergelijking verraadt zowel bewondering voor de avontuurlijke romantiek van het kolonistenbestaan als de burgerlijke afkeer van het ruige leven van de pioniers. Het verhaal van het Bourtanger Moeras, tegenwoordig onderdeel van de Ems-Dollard regio, is in zijn kern die van de kolonisatie van de lege ruimte. Anders dan veelal voorgesteld voltrok die kolonisatie zich al vóór de grote negentiende-eeuwse veenaufgravingen. Dat verklaart waarom de bevolking zich in de loop van de tijd op wisselende manieren heeft geïdentificeerd met dit landschap.

Het Bourtanger Moeras was een uitgestrekt veengebied, dat na de laatste ijstijd ontstaan is langs de Hondsrug (een oude oeverwal). De groei van het moeras ging zo'n achttien jaar ongestoord voort, waarna het werd drooggelegd en in minder dan twee eeuwen door de mens vrijwel volledig werd afgegraven. Het kerngebied van zo'n dertigduizend hectare lag van Bentheim in het zuiden tot aan Bellingwolde in het noorden en van de oevers van de rivier de Ems in het oosten tot aan het dorp Emmen in het westen. In Oostermoer en de Veenkoloniën ten noordoosten van de Hondsrug kende het Bourtanger Moeras een belangrijke uitloper. In de oude negentiende- en twintigste-eeuwse schoolboekjes werd het Bourtanger Moeras beschreven als de ondoordringbare linie in Noord-oost-Nederland, die de vijand dwong om of langs de vesting Coevorden of via een zandrug langs de schans van Bourtange te trekken. Voor zwaar bepakte militairen was het drassige gebied inderdaad levensgevaarlijk. De lokale bevolking kende het moeras echter op een heel andere manier. Voor haar vormde het al vanaf de middeleeuwen, maar moge-

⁷ A. de Swaan, 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologische Tijdschrift* 20(1993/94), 6-24.

⁸ Zie bijvoorbeeld: W. Visscher, *Historie van het Drents Californië* (Barger-Comapscuum 1993).

lijk nog veel langer, een onderdeel van haar landbouwsysteem. Zij gebruikte de drogere delen midden in het moeras als hooilanden of zij weidde er in de zomer haar vee. Hoewel er juridische twisten over de eigendomsrechten voorkwamen, werden de landen in de praktijk als gemeenschappelijke gronden (compascuum) gebruikt. De cultuurhistorische betekenis die de boeren uit Emsland en de Emmense buurschappen aan dit landschap hechtten, was daarmee van een geheel andere orde dan de betekenis welke de Haagse bestuurlijke elite er vanaf de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) aan gaf. Het leidt tot de veronderstelling dat de boeren rondom het Bourtanger Moeras ook een vorm van gemeenschappelijke identiteit hebben gekend. Toetsing van die veronderstelling vereist een nadere beschouwing van de staatkundige en culturele ontwikkeling na de middeleeuwen.

Het Nedersticht Münster, waartoe Emsland behoorde, viel sinds 1252 onder het gezag van de bisschop van Münster. Daaraan kwam tot in de achttiende eeuw geen verandering. Drenthe stond, na de overheersing door de bisschop van Utrecht gedurende de middeleeuwen, vanaf 1594 onder de soevereiniteit van de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. De feitelijke grens, die dwars door het moeras liep, werd bepaald door de lokale markengrenzen. Ze was feitelijk een aaneenrijging van deze dorpsgrenzen. Grensconflicten kwamen regelmatig voor, niet in de laatste plaats omdat de gronden voor de dorpen landbouwkundige waarde hadden. Gedurende de middeleeuwen en ook lang daarna vertoonden gebruiken en zeden in de buurschappen aan beide zijden van het Bourtanger Moeras grote overeenkomsten. Wat in Drenthe kerspel (dorpen met één gemeenschappelijke kerk) werd genoemd, heette in Münster kirchspiel of kirspiel. Het verschijnsel marken (boerendorp) was daar net zo goed gemeengoed als in Drenthe en namen van Duitse dorpen als Börger, Haren, Holte en Meppen waren (vrijwel) letterlijk terug te vinden in Drenthe. De sagen en mythen in beide streken vertoonden ook grote overeenkomsten en waren soms zelfs identiek. Van een nadrukkelijk gevoelde culturele grens was er in die dagen nog geen sprake. Toch bestaan er evenmin aanwijzingen dat er een grote culturele verbondenheid in de vorm van een gemeenschappelijke identificatie bestond. Gemeenschapsgevoel bestond er vooral op dorpsniveau, of wanneer dat het lokale niveau overschreed, binnen familienetwerken. Dit betekende overigens niet dat er sprake was van geïsoleerde dorpssamenlevingen, want handel in goederen en vee, migratie van inwoners en uitwisseling van cultuur vond wel degelijk plaats. In twee belangrijke opzichten bestond er wel een cruciale scheiding tussen de bevolking aan deze en gene zijde van de grens. In de eerste plaats waren de dorpen in beide landstreken schatplichtig aan verschillende heren. En in de tweede plaats was er na 1600 een geloofsgrens. In Drenthe werd toen de reformatie definitief doorgevoerd. Emsland bleef katholiek. Achteraf kan men vaststellen dat de zandboeren rondom het Bourtanger Moeras in veel opzichten een gelijk cultuurpatroon kenden, zonder dat dit echter leidde tot een gemeenschappelijke identificatie.

Münster had in de achttiende eeuw, als gevolg van een groeiende bevolking en oorlogen die het voerde te kampen met een gebrek aan landbouwgrond. De drang om het Bourtanger Moeras te koloniseren nam dan ook toe. Dit stuitte echter op bezwaren van de Republiek, die het na afloop van de Tachtigjarige Oorlog als verdedigingslinie had gehandhaafd. Na de inval van de bisschop van Münster in 1672 versterkte zij de linie opnieuw door de aanleg van leidijken (1682), die in geval van oorlog gebruikt werden om het gebied onder water te zetten. In Drenthe raakten deze leidijken spoedig in verval, onder andere omdat de boeren de gronden in het Bourtanger Moeras gebruikten voor boek-

weitteelt. In 1694 verboden de Staten-Generaal nog bij plakkaat om het moeras te ontginnen ten behoeve van landbouw of veeteelt, maar dat sorteerde geen tot weinig effect. Daarom besloot de Raad van State in 1717 om de opnieuw in verval geraakte verdedigingslinie te herstellen. Daarvoor diende echter eerst de grens tussen de Republiek en het gebied van Münster bepaald te worden.

De Münsterse bisschop had het moeras nodig had voor zijn bevolkingspolitiek. Vele dagloners, heuerleute genaamd, en kleine keuters in Emsland konden slechts het hoofd boven water houden door regelmatig naar Holland te trekken en daar zwaar werk op het land te verrichten dan wel aan te monstereën op een van de schepen in de Hollandse havens. Deze 'Hollandgängerei' was in de achttiende eeuw een essentieel onderdeel van de Emslandse economie. De heuerleute vormden een landloos proletariaat dat steeds krachtiger zijn rechten op grond opeiste. De bisschop van Münster was bereid aan die eisen te voldoen. Anders dan in Nederland, waar de veengebieden in handen van particulieren of de markengenoten waren, slaagden de Duitse vorsten erin grote delen niet ontgonnen terreinen tot staatseigendom te verklaren. Zowel in Ostfriesland als in Emsland kwamen daardoor aanzienlijke gebieden in handen van respectievelijk de Pruisische vorsten en de Münsterse gezagsdragers. Aanvankelijk wilde de Münsterse bisschop de heuerleute grond verkopen aan de rand van het Bourtanger Moeras, maar de daargelegen boerengemeenschappen verzetten zich in 1764 zo heftig tegen de uitgave van dat land dat hij besloot Moorkolonien verderop het moeras te stichten, midden op het hoogveen, ver van de bestaande buurschappen en met deze slechts verbonden via kilometerslange dijkwegen. 'Innere Kolonisation', zo duidt men in Duitsland de pogingen aan dit hoogveen tot landbouwgrond te cultiveren.

De boeren aan de Nederlandse zijde van het Bourtanger moeras waren niet gelukkig met de stichting van nieuwe dorpen in het veengebied. De Schoonebekers beschreven hun nieuwe burens in De Twist als 'een opgeraapt hoop volk, dat uit het uitschot van alle natiën bestaat'.⁹ Het negatieve beeld over de kolonisten – invalide soldaten, zwervers en criminelen – berustte op een fabel, hoewel niet ontkend mag worden dat de boeren in de Moorkolonien in armoedige omstandigheden leefden.¹⁰ Zij leefden in een vicieuze cirkel. Ze hadden slechts een beperkt aantal akkers waarop veevoeder kon worden verbouwd. Hun veestapel was dus klein, maar de mestopbrengst ook. Weinig mest betekende wederom dat er minder akkers gecultiveerd konden worden. Wat restte was de rooibouw door boekweitteelt. Na vijf à zes jaren was de boekweitakker uitgeput en moest dan twintig jaar braak liggen alvorens weer afgebrand en bebouwd te kunnen worden. Pas de komst van kunstmest in het laatste kwart van de negentiende eeuw bracht enige verlichting in het leven van de kolonisten. Ook de Drentse boeren verwierven in de achttiende eeuw het recht boekweit te verbouwen. Maar anders dan in Duitsland werd een kolonisatie van het moeras niet toegestaan. Aan Nederlandse zijde ontstonden pas in een veel latere fase kleine boerenkolonies (Weiteveen).

Ondanks de activiteiten van de arme boeren bleef het natuurlijke landschap aan beide zijden van de grens een geheel vormen. De grenzen in Europa werden bij de Vrede van Wenen (1814-1815) opnieuw getrokken. Aan de Duitse kant van het Bourtanger Moeras ontstond het Koninkrijk Hannover. In hetzelfde verdrag bepaalde de stichting van het

⁹ W.E. Goelema, 'De ontwikkeling van het grensverloop in de Twist' *Nieuwe Drentse Volksalmanak* (1993), 34.

¹⁰ H.H. Bechtluft, *Die historie vom Twist. Skizzen zur Geschichte einer Grenzlandschaft und der ersten münsterschen Kolonie in Bourtanger Moor* (Meppem/Ems 1977).

Koninkrijk der Nederlanden. De schriftelijke vastlegging van de rijksgrens, een proces dat in 1717 was begonnen en de hele achttiende eeuw had voortgeduurd, werd in 1824 afgerond. In 1867 werd het Hannoveraanse Koninkrijk een provincie van het Koninkrijk Pruisen. Vier jaar later werd in de spiegelzaal van Versailles het Duitse Rijk geproclameerd. De Duitse eenheid was daarmee een feit. Het tijdperk van de moderne natiestaat, en als uitvloeisel daarvan de ontwikkeling van nationale identificaties, was toen al volop bezig.

Halverwege de negentiende eeuw startte de definitieve ontsluiting van het Bourtanger Moeras. Er ontstond een breuk in de natuurlijke landschappelijke ruimte die tot op de dag van heden zichtbaar is gebleven. In Duitsland bleef de landbouw op het bovenveen de belangrijkste bestaansgrond. De Moorkolonien bepaalden daar het beeld van het menselijke ingrijpen in de natuur. Er woonden arme katholieke arbeiders, die als gevolg van een bevolkingspolitiek van de overheid zelfstandige keuterboeren waren geworden. De boekweitteelt was de belangrijkste bestaansgrond, turf werd slechts gegraven om in de eigen behoefte aan energie te voorzien. Fehndörfer zoals Papenburg, waar volgens Nederlands model het veen systematisch werd afgegraven, waren zeldzaam en het werk werd daar vaak door Nederlandse veenarbeiders verricht. Aan Nederlandse zijde startte rond 1860 de grootschalige ontvening van Zuidoost-Drenthe. De exploitatie was rendabel omdat aan de vraag naar turf door de opkomende industrie moest worden voorzien. De verveningen trokken grote groepen arbeiders aan. Ze waren afkomstig uit de Zuidoost-Friese heidedorpen, de Overijsselse veengebieden, de Drents-Groningse veenkoloniën, her en der uit Duitsland en uit de Drentse boerenzanddorpen. Hun achtergrond, geloof en culturele bagage verschilden sterk. De nieuwe veendorpen die ontstonden leken in bijna niets op de traditionele Drentse boerendorpen die wat betreft geloof en cultuur betrekkelijk homogeen waren samengesteld. Boerendorpen en veendorpen konden lange tijd naast elkaar bestaan, maar onvermijdelijk ontwikkelde zich – in heel Drenthe – een tegenstelling tussen ‘veen’ en ‘zand’. In Emmen ontstond een situatie die niet vergelijkbaar was met elders in de veenkoloniën. Veenarbeiders trokken meestal weg uit gebieden waar het veen was afgegraven en de dalgronden waren gecultiveerd tot landbouwgrond. Slechts een enkeling bleef als landarbeider of aankomend boer achter. Emmen was het laatste grote veengebied dat werd afgegraven. Bij de rijksgrens stopten de verveningen. Het was echter niet alleen deze fysieke grens die het einde van de turfgraverij bepaalde. Ook vanuit economisch perspectief was, na de snelle opkomst van de Limburgse steenkoolmijnen, op den duur de turfgraverij nog slechts interessant vanwege de landbouwgronden die onder het veen lagen. In 1920 raakte de veenderijen in een crisis die zij nooit meer te boven kwamen. Dat betekende dat een groep van zo’n zesduizend veenarbeiders, een veelvoud van de oorspronkelijke boerenbevolking, in een uitzichtloos bestaan belandde. Ze zaten ‘gevangen’ in Zuidoost-Drenthe.

Op zijn minst waren er rond 1920 een viertal bevolkingsgroepen in en rondom het Bourtanger Moeras, met elk een eigen historisch gevormde identiteit. In de eerste plaats was er de bevolking in de oude buurschappen, zowel aan Duitse als Nederlandse zijde. Haar identificatie bleef primair dorps- en familiegebonden, hoewel door de opkomst van de moderne natiestaat zij ook een nationale identiteit ontwikkelde. Aan de Nederlandse kant van de grens ontstond bovendien een nieuwe groep boeren, namelijk die welke zich op de relatief moderne boerderijen op de ontgonnen dalgronden vestigde. De herkomst van deze boeren was sterk gedifferentieerd. Velen onder hen waren boerenzoons van

Groningse, Drentse of Overijsselse komaf die op het ouderlijk bedrijf niet verder konden boeren. Een enkele keer beproefde een voormalig veenarbeider zijn geluk als boer. De boerderijen van de veenkoloniale boeren maakten onderdeel uit van de veendorpen. In dat opzicht identificeerden zij zich met de veenkoloniale bevolking, maar als boer voelden zij zich niet verwant met de arbeidersbevolking. De derde groep in het Bourtanger Moeras werd gevormd door de bewoners van de Moorkolonien die weliswaar niet meer in dezelfde armoedige omstandigheden leefden als voor 1900, maar nog allerm minst welvarend waren. Hun identiteit werd medebepaald door het geïsoleerde bestaan dat zij leidden. Door de verdere ontginning van Emsland – vanaf 1933 door politiek en militair geïnterneerden in de Emslandkampen – verdween dat isolement geleidelijk.

De vierde bevolkingsgroep in het voormalig Bourtanger Moeras werd gevormd door de veenarbeiders. Hun besef van nationale identiteit was gedurende de Eerste Wereldoorlog versterkt geraakt. De Nederlandse regering probeerde toen haar neutrale positie te bewaren en legde daarom de handel met Duitsland stil. De meeste Nederlandse veenarbeiders keerden terug naar hun vaderland, enkelen die zich als kolonist hadden gevestigd in de Duitse hoogveengebieden bleven.¹¹ De repatrianten lieten zich leiden door de angst geïnterneerd te worden als Nederland alsnog bij de oorlog betrokken zou raken. Bovendien was er door de grote behoefte aan arbeidskrachten in de Nederlandse veenderijen veel werk te vinden.¹² Doordat de groep van veenarbeiders zo heterogeen van samenstelling was, is hun proces van identificatie niet eenvoudig vast te stellen. Men kan wellicht stellen dat er tot 1945 zoiets bestond als een veenarbeidersidentiteit. Na de Tweede Wereldoorlog vond er in Emmen een geforceerde industrialisatie plaats die de veenarbeiders dwong zich om te scholen tot fabrieksarbeiders. Dat ging niet altijd zonder moeilijkheden, maar leidde wel tot een vervaging van wat de veenarbeidersidentiteit kan worden genoemd. Met andere woorden: er vond een proces van deïdentificatie plaats. In de jaren zestig en zeventig herleefde de veenarbeidersidentiteit in een politiek-nostalgische vorm. Ze werd zorgvuldig gecultiveerd en gedramatiseerd in boeken als *Met eerbied te benaderen* en *Het Bruine Goud*.¹³ Het oude arbeidersbestaan werd toen het medium om een bewustwordingsproces onder arbeiders en hun nazaten op te wekken. De vraag blijft echter of dat de enige gevoelde identiteit was. Wie anno 2005 de vele autobiografieën leest die door veenarbeid(st)ers zijn geschreven, begrijpt onmiddellijk dat geloof, politieke overtuiging en dagelijks leven minstens zo'n zware stempel hebben gedrukt op die identificatieprocessen. Dat is wellicht kenmerkend voor heterogene kolonistengemeenschappen, zoals de veendorpen in het Bourtanger Moeras uiteindelijk waren en in welk opzicht ze inderdaad vergelijkbaar waren met de bevolking die het 'wilde westen' koloniseerde.

Vlak na de Tweede Wereldoorlog heeft Nederland pogingen ondernomen om het Duitse gedeelte van het moeras te annexeren.¹⁴ De Nederlandse aanspraken zijn niet doorgezet, maar leidden er wel toe dat de Duitse overheid de cultivering op haar grondgebied intensiverde. Opmerkelijk was dat in veel annexatieplannen tevens de evacuatie van de oorspronkelijke bevolking geëist werd. Blijkbaar zag hij geen mogelijkheden om

¹¹ Br. Tacke, "Die kartoffelernte der Holländer in den staatlichenn Kolonien auf dem Oldenburger Hochmoor am Hunte-Ems-Kanal" in: *Mitteilungen des Vereins zur Förderung der Moorkultur im Deutschen Reiche* 21(1917).

¹² D. Gort, *Aan het veen verknocht. Geschiedenis van een veenarbeidersfamilie* (Groningen 1995) en D. Veen, *Douwe Veen. Jeugdherinneringen van een veenarbeider 1909-1921* (Groningen 1985).

¹³ Zie voor uitgebreide analyse: R.F.J. Paping (red), *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw: mythe of harde werkelijkheid. Discussiebundel* (Groningen 2000).

¹⁴ Nationaal Archief Den Haag, Rijksstufproefstation, inv. 11.2, 'Rapport inzake grenscorrecties uitgebracht door Provinciale Streekplan Dienst Drenthe november 1945' en 'Rapport grenscorrectiecommissie circa januari/februari 1946'

de Duitse bevolking te vernederlandsen. Het kolonisatieproces is na de Tweede Wereldoorlog voortgegaan aan Duitse zijde.¹⁵ Vluchtelingen uit de Oostblok landen vestigden zich op aanwijzing van de overheid in Emsland, waardoor de eeuwenoude bevolkingspolitiek in de tweede helft van de twintigste eeuw een voortzetting kreeg.¹⁶ Zij vormde een vijfde bevolkingsgroep met een eigen identiteit. De nieuwkomers wilden zich niets liever dan met het nieuwe Duitsland identificeren en voor hen was, in tegenstelling tot de autochtone bevolking die nog wel banden aan weerszijden van de grens had, Nederland niet meer dan buitenland. Ten behoeve van de nieuwe kolonisten werd het land grootschalig ontgonnen. Wie tegenwoordig satellietfoto's bestudeert van het voormalige Bourtanger Moeras kan de landschappelijke breuk die in het midden van de negentiende eeuw is ontstaan nog moeiteloos terug vinden. Aan Nederlandse zijde ziet men het rationele verkavelingspatronen die door de ontginning van de venen mogelijk was geworden. Aan Duitse zijde mist men die strakke patronen. De kolonisatie van het land aan beide zijde, dat de gemeenschappelijke factor was voor de bevolking in dit grensgebied, is tevens wat hen scheidt. De verbinding van politieke (bevolkingspolitiek in Duitsland) en sociaal-economische omstandigheden (systematische vervening van het Bourtanger Moeras aan Nederlandse zijde) met het landschap leidde tot andere uitkomsten, waardoor van een gemeenschappelijke identificatie nauwelijks sprake is geweest.

Land van Rode

In het Land van Rode zorgden gemeenschappelijke economische omstandigheden (mijnindustrie), voor een belangrijke rol in het identificatieproces van de bevolking. Kerkrade en Herzogenrath zijn gemeenten waar de complexiteit van de meervoudige, in de tijd bepaalde identificatieprocessen zeer nadrukkelijk naar voren komt. Zelfs anno 2005 is dat nog duidelijk merkbaar en wordt dat gesymboliseerd in de Nieuwstraat waar de rijksgrens over de as van de weg loopt. De huidige bestuurders van Kerkrade en Herzogenrath zouden graag (deels) terugkeren naar een situatie die vóór 1815 gold. Toen waren beide gemeenten onderdeel van het omvangrijkere Land van Rode en vormden ze een culturele en bestuurlijke eenheid. In zoverre men overigens in de staatkundige lappendeken Limburg kon spreken van een bestuurlijke eenheid. Als voormalig Bourgondisch territoire (sinds 1396) ressorteerde het Land van Rode vanaf 1555 nog enige tijd onder de koning van Spanje. Maar gedurende de Tachtigjarige Oorlog raakte het verscheurd in Spaanse en Staatse gebieden. In 1661 werden deze door het 'Partagetractaat Landen van Overmaas' verdeeld tussen het koninkrijk Spanje en de jonge Republiek. Kerkrade en Herzogenrath bleven onder de Spaanse kroon vallen, maar naburige dorpen werden 'Staats', dat wil zeggen dit deel van het Land van Rode behoorde toe aan de Staten Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In 1715, na de Oostenrijkse successieoorlogen, werd het gezag over de Spaanse gebieden overgedragen aan het Habsburgse koningshuis van Oostenrijk.

Twee eeuwen was het gebied regelmatig het toneel van oorlog, plundering en vooral verscheurdheid. Rond 1700 kon iemand uit het Land van Rode gemakkelijk een zestal landsgrenzen overschrijden zonder dat er iets te merken viel van grote verschillen in het landschap of in de mentaliteit van de bevolking. Hoewel de kennis over de 'Limburgse'

¹⁵ C. Haverkamp, *Die Erschließung des Emslandes im 20. Jahrhundert als Beispiel staatlicher regionaler Wirtschaftsordnung* (Sögel 1991) 85-86.

¹⁶ E.F. Warnecke, 'Die Bodenreform im Emsland 1947-1956', in: *Emsland/Bentheim; Beiträge zur neueren Geschichte Band 4* (Sögel 1988), 211.

bevolking gedurende de vroeg moderne tijd niet uitputtend is onderzocht, lijkt het niet gewaagd te stellen dat vooral de katholieke godsdienst in dit landelijk gebied tijdens deze periode zorgde voor een eenstemmigheid en gemeenschappelijke identiteit die de staatkundige scheidingen oversteeg. In tijden van vrede poogden de successievelijke vorsten en leenheren die eenheid ook te versterken door in het Limburgse gebied de economische activiteit te bevorderen. Eén van de initiatieven betrof de aanleg van een verharde weg tussen Aken en Geilenkirchen, die in september 1786 in gebruik werd genomen. Als onderdeel van project werd ook een gedeelte in het Land van Rode verhard, namelijk de latere Nieuwstraat bij het dorp Neu Straß.

Acht jaar nadat de weg gereed was gekomen, trokken de Franse troepen het gebied binnen en brachten Kerkrade en Herzogenrath voor nagenoeg twee decennia onder hun heerschappij. De wegen en de barrières (tollen) die in Neu Straß waren aangelegd gingen van de abdij over in staatshanden. En dat bleef zo gedurende de hele Franse Tijd. Na de val van Napoleon werd in 1815 door de overwinnaars besloten om beide gemeenten te scheiden in een Nederlands en een Pruisisch gebied. De bestuurders van het toenmalige kanton Rolduc (Kerkrade, Eygelshoven Simpelveld en Rimburg) en de schepenen van Herzogenrath protesteerden fel tegen de splitsing. Zij pleitten voor handhaving van de eenheid en aansluiting bij *les autres belges*.¹⁷ Geholpen heeft het niet. Historici concluderen tegenwoordig dan ook dat wie de tekst van het verdrag bestudeert, zich niet aan de indruk kan onttrekken dat er sprake is geweest van een koehandel. Alleen het nationale belang telde, er werd totaal geen rekening gehouden met de verlangens en de wensen van de lokale bevolking.¹⁸

Na de scheiding startte de geschiedenis van een bijzonder stukje rijks grens. Hoewel aanvankelijk was voorgesteld om de grens langs het riviertje de Worm te laten lopen, werd bij het Verdrag van Aken (26 juni 1816) besloten om een uitzondering te maken, namelijk voor het gedeelte van de verharde Nieuwstraat. Pruisen zag het militair – en wellicht ook het economisch – belang van de weg Aken-Geilenkirchen in en wenste die helemaal in te lijven. Het tracé bij Kerkrade was dus in volle eigendom van de Pruisische koning. De grens liep aan de westzijde *naast* de verharde weg. De Pruisische staat moest echter in ruil een veer laten. Ze gaf haar aanspraken op de Domaniale Mijn en de daarbij behorende exploitatieconcessies op, hoewel men dacht dat die in de toekomst voor de steenkolenvoorziening van Aken van groot belang konden zijn.¹⁹ De grens van de mijnconcessies liep door tot aan de Worm, wat overeenkwam met een oppervlakte van ongeveer honderddertig hectare. Er was dus in het bovengrondse landschap sprake van een staatkundig politieke grens die niet samenviel met de economische grens ondergronds. Culturele grenzen, zoals bijvoorbeeld een taalgrens, waren toen nog niet merkbaar aanwezig.

Gedurende de Belgische opstand (1830-1839) schaarden veel Limburgse gemeenten zich nog aan de zijde van de opstandelingen. De identificatie met de Belgen was wellicht aan de westzijde van Limburg groter dan in het oostelijk gebied. Maar ook in Zuidoost-Limburg moet men die gevoelens niet onderschatten. Veel mijnen werden geëxploiteerd

¹⁷ R. J. Herpers, 'Eenheid en scheiding', in: R. J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998) 7-128, aldaar 20.

¹⁸ J. Brassée en M. Kockelkoren, 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg en hun grenzen', in: R. Braad (red.), *Ach lieve tijd. Twintig eeuwen Mijnstreek* (Zwolle 1995) 320-344, aldaar 323.

¹⁹ G. H. A. Venner, 'Het ontstaan van de oostelijke rijks grens van Limburg in regionaal perspectief', in: G. W. G. van Bree e.a. (red.), *Van der Nyersen upwaert. Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* (Maastricht 1981) 269-288, aldaar 285.

met behulp van Belgische financiers, deskundigen en mijnwerkers. En bovendien viel het gebied van oudsher onder het Luikse Bisdom. De sympathie voor de opstand werd mede ingegeven door de weerstand tegen het verplicht stellen van de Nederlandse taal in 1823. Tot die tijd werd ook in de officiële correspondentie Nederlands, Duits en Frans gebruikt, een enkele keer zelfs door elkaar. Overigens is het de vraag in hoeverre er sprake was van een Limburgs samenhorigheidsgevoel. De provincie was een samenraapsel van oude hertogdommen en heerlijkheden dat was getooid met de naam Limburg, maar de streek met de oorspronkelijke naam Limburg lag ergens anders.

Het staatkundig lot van Limburg werd in 1839 bezegeld. In dat jaar werd het gewest definitief als Hertogdom Limburg ingevoegd in het staatkundig verband van Nederland. In economisch opzicht bleef het onderdeel van de onder Oostenrijkse leiding staande Duitse Bond. In geval van oorlog werd Limburg geacht goederen en soldaten te leveren aan het Bondsleger. Pas in 1869 maakte Bismarck aan dat lidmaatschap een eind. Gevoelsmatig Belgisch, staatkundig Nederlands, economisch afhankelijk van de Duitse buuren en samengebracht tot een nieuwe provincie zonder een interne cohesie zoals in andere gewesten. Ondanks de scheiding bleef de bevolking van zowel Kerkrade als Herzogenrath haar identiteit ontlenen aan de oude situatie. In zoverre er in deze tijd gesproken kon worden van ‘nationalistische gevoelens’ waren deze van weinig belang in het Land van Rode. Zelfs in 1841 was de Nederlandse driekleur, het nationale symbool bij uitstek, nog niet aanwezig op het Kerkraadse gemeentehuis. De burgemeester liet de commissaris van het district Maastricht weten dat de gemeente nooit – ook niet tijdens de Belgische Opstand – over een vlag had beschikt en evenmin van plan was die aan te schaffen.²⁰

Bij de bepaling van grens had de steenkolenexploitatie een rol gespeeld. In het Wormdal en de wijdere omgeving werden al sinds de middeleeuwen steenkolen gedolven. Aanvankelijk in de vorm van dagbouw, later toen het technisch vermogen groeide ook ondergronds. De abdij Kloosterrade bezat vóór 1800 als eigenaar van grote delen van de grond veel exploitatierechten in de steenkoolwinning. In de loop van de tijd wist zij ook de particuliere exploitanten aan zich te binden. Nadat de Fransen in 1794 het gebied in bezit hadden genomen, kwamen de abdijsmijnen onder administratie van de *mines domaniales* (*domeinen*). Vandaar de latere naam Domaniale Mijn. Behalve deze mijn waren er in de negentiende eeuw ook andere te vinden in Kerkrade, zoals bijvoorbeeld de mijn Neu-Prick. Aan Pruisische zijde lagen Neu-Voccart, Langenberg (Kohlscheid), Neue Furth (Bardenberg). Sommige mijnen waren ondergronds met elkaar verbonden, maar na de scheiding in 1815-1816 werden deze gangen afgesloten en verzegeld door belastingambtenaren. De omvang van de steenkolenexploitatie was in vergelijking met latere jaren nog betrekkelijk gering en geenszins dominant aanwezig in de omgeving. De werkelijk snelle groei van de Limburgse mijnen vond plaats aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw. In die periode verrezen overal in oostelijk Zuid-Limburg nieuwe mijnschachten. Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen invoer van kolen uit het Ruhrgebied onmogelijk was, trachtte de overheid de productie en afzet op te voeren. Dat gebeurde onder andere door de aanleg van nieuwe spoorwegverbindingen.

Veel mijnwerkers kwamen van elders, wat een zeer snelle bevolkingsgroei stimuleerde. In de negentiende eeuw steeg de omvang van de bevolking in Kerkrade elke tien jaar met circa vijftien procent, maar begin twintigste eeuw was dat in sommige decennia meer

²⁰ Gemeentearchief Kerkrade, Archief Kerkrade 1797-1945, inv. 1570.

dan zestig procent!²¹ De meeste migranten kwamen uit Duitsland, met name uit het nabijgelegen Ruhrgebied. Men trof er ook Oostenrijkers, Polen, immigranten van de Balkan, Italianen, Belgen, Fransen en een aanzienlijke groep statelozen. De bevolking was dus nogal internationaal samengesteld. In 1924 bezat nagenoeg twintig procent van haar een niet Nederlandse nationaliteit. In dat opzicht had de dorpsgemeenschap een uitgesproken internationale, multiculturele identiteit. De mijnwerkers en hun gezinnen groeiden uit tot de dominante bevolkingsgroep in Kerkrade. In de twintigste eeuw liep het percentage van de bevolking dat werkte in de mijnen op naar vijftig. Daarmee was Kerkrade de mijnstreek geworden zoals velen zich haar nu nog zullen herinneren. De *kompel* (mijnwerkersidentiteit) bepaalde het straatbeeld in het oude mijnwerkersdorp (dorpsidentiteit) dat veranderde in een stad (nieuwe stedelijke identiteit). Het van oudsher gesproken Rheinlandse dialect (Duitse taalidentiteit) vermengde zich met het typische mijnwerkersjargon uit het Ruhrgebied en Belgisch Limburg.²² Toch heeft het lange tijd geduurd alvorens de mijnwerkersidentiteit als cultuurhistorische identiteit werd geaccepteerd.²³ Tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw was (Zuid-)Limburg het land van de heuvels en dalen, dorpjes en kastelen, de ruïnes en veldkruizen. In de beeldvorming over deze regio was geen mijnschacht te vinden, hoewel die er al eeuwenlang stonden. De folklorist Gerard Lemmens publiceerde voor het eerst in de jaren twintig zijn sagen over mijnwerkers en in 1936 verscheen van zijn hand *Mijnwerkersfolklore in Limburg*. In de jaren vijftig omstrengelden 'oud' en 'nieuw' elkaar innig. De mijnwerker gold als een van de helden van de naoorlogse wederopbouw. In Kerkrade verrees in 1956 op de Markt zelfs een standbeeld voor de mijnwerker. Dit nationale mijnwerkersmonument is een zeer figuratief beeld van een stoere kompel die met een mijnlamp in zijn handen zelfverzekerd de wereld inkijkt.

Van belang is dat deze mijnwerkersidentiteit grensoverschrijdend was. Grensoverschrijdend betekent in dit geval ook de grens met België. Het vaktaalgebruik was zowel aan Nederlandse als aan Duitse zijde in de mijnen vrijwel identiek. Het lijkt er op dat, zodra het bovengrondse landschap werd verlaten en de arbeiders zich naar beneden begaven er een andere identiteit domineerde. Dit had natuurlijk in de eerste plaats te maken met het verrichten van dezelfde soort arbeid, hoewel de arbeidsomstandigheden per mijn en land konden verschillen. De lotsverbondenheid en de daaruit voortvloeiende identificering werd echter ook in belangrijke mate bepaald door het gevaar dat het werk met zich meebracht. Gasexplosies en instortende mijngangen behoorden tot de dagelijkse leef- en gedachtewereld van de kompels. Hoewel het beeld van verbondenheid tussen mijnwerkers, die veelal in termen van mannelijke kameraadschap wordt beschreven, in verhalen soms sterk wordt geromantiseerd, bevat het wel degelijk ook een kern van waarheid.

Het nationalisme was na 1918 als uitvloeisel van de Eerste Wereldoorlog verder aangewakkerd en de staatsgrenzen kregen daardoor een absolutere betekenis. Aan de ene zijde van de grens werd men Nederlands, aan de andere zijde Duits. Wat intrigeert is dat er in de Kerkraadse 'internationale gemeenschap' een proces van integratie ontstond, zowel op lokaal niveau als in de nationale staat. Het aantal buitenlanders (dus exclusief genatu-

²¹ Th. L. M. Engelen, 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners. Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 35 (1990) 1-29, aldaar 13.

²² Zie in dezen bijvoorbeeld: *Kirchröadsjer Dieksiejoneer* (Kerkrade 1987). De lemmata uit de 'mijnwerkerstaal' zijn hierin met een apart teken (hamer en pikhouweel) gemerkt.

²³ J. Perry, 'Limburg kolenland. Een collage van oud en nieuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 35 (2000) 65-78; W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden. Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999).

raliseerden) in de Limburgse mijnen varieerde in de periode 1909-1949 globaal tussen de 10 en 30 procent van het totaal aantal werknemers.²⁴ Kijkt men naar de geboorteplaats, dan blijken volgens een steekproef in de periode 1907-1929 circa 40 procent van de personeelsleden van de Domaniale Mijn in Zuidoost-Limburg te zijn geboren, terwijl 30 tot 36 procent hun wieg in Duitsland had staan.²⁵ Onderzoek naar Poolse, Italiaanse en Joegoslavische mijnwerkers toonde aan dat er sinds hun komst in de eerste helft van de twintigste eeuw sprake is geweest van een assimilatieproces. Vooral de directe nakomelingen van de eerste generatie immigranten pasten zich vrijwel volledig aan. Een vergelijking van de integratie van Polen in de Duitse, Nederlandse en Belgische mijnstreken in de jaren twintig van de twintigste eeuw liet zien dat de aanpassing in Nederland makkelijker verliep dan in de buurlanden, hoewel Polen ook in de Nederlandse mijnstreek nog lange tijd als 'buitenstaanders' werden ervaren.²⁶ 'Pollak' (Pool) was in Kerkrade de gangbare uitdrukking voor vreemde snuiter. En ook het hoge percentage NSB-stemmers in de jaren dertig laat vermoeden dat de houding ten aanzien van buitenlandse arbeiders niet altijd even vriendelijk is geweest.

Het assimilatieproces van de buitenlanders werd bevorderd door het gemeenschappelijke katholieke geloof en de Duitse taalbeheersing. Duits was voor de oorlog op z'n minst de tweede gesproken taal in Kerkrade. Maar ook door de selectie van arbeiders in de crisisjaren bevorderde de integratie. Hooggekwalficeerde buitenlanders, zich door hard werken onderscheidende Polen en degenen die met een Nederlandse vrouw gehuwd waren, mochten blijven. De anderen werden als rechtelozen de grens overgezet.²⁷ Het aantal huwelijken van Polen met (genaturaliseerde) Nederlanders was in vergelijking met elders hoog. In Heerlen was zo'n 44 procent van de buitenlandse mijnwerkers getrouwd met een autochtoon, terwijl dat in het Belgische Genk nog geen 10 procent was.²⁸ In Kerkrade gold dat de integratie en identificatie met de Nederlanders mede verliep via de Nederlandse vrouwen. De Poolse mijnwerkers in Zuid-Limburg trokken zich bovendien minder sterk in een eigen verenigingsleven terug dan in België en Duitsland. De katholieke kerk speelde daarin een actieve rol. Via het Laurentius-comité organiseerde zij de zielzorg voor buitenlanders.²⁹ In haar mobilisatie van de bevolking tegen liberalisme en socialisme kon zij de buitenlanders tot bondgenoten maken, waardoor deze op hun beurt zich beschermd voelden tegen negatieve gevoelens van de autochtone bevolking. Die zag hen, behalve als collega's, ook als indringers en concurrenten op de arbeids- en huwelijksmarkt. In bijvoorbeeld Duitsland bestond een veel vijandiger houding ten aanzien van Polen dan in Nederland, hetgeen er op duidt dat de strategie van de Nederlandse katholieke kerk effectief was. De verhouding in Kerkrade tot de van oorsprong Duitse immigranten is overigens van een andere orde dan tot die van Italianen, Polen en overige Oost-Europeanen. De eerstgenoemden kwamen van vlak over de grens en de culturele verschillen waren veel geringer.

²⁴ P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen, Italianen in Heerlen* ('s-Gravenhage 1980), II-1. A. Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 47 (2002) 7-26, aldaar 20.

²⁵ Korres, 'Historische interacties', 21.

²⁶ A. P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst. De opname van Polen in het Duits, Belgische en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930* (Hilversum 1994), 297-298.

²⁷ Brassé en Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 232-234.

²⁸ Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*, 264 en 273.

²⁹ Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*, 274.

Op lokaal niveau speelde de mijnwerkersidentiteit een belangrijke rol in de integratie, naast allerlei andere aspecten als geloof, gemengde huwelijken en taal. Op nationaal niveau hing de integratie samen met de specifieke politieke situatie in Nederland. De verzuiling bevorderde dat ook de mijnwerkersbevolking via het katholieke geloof kon opgaan in de nationale staat. Het belang van de katholieke zuil daarin is onbetwist. Immers van ‘hoog’ tot ‘laag’, van politieke partij tot lokale geitenfokvereniging omspande zij het katholieke verenigingsleven. Daarbij werden de andersdenkenden uitgesloten. Het is in Zuid-Limburg nog steeds een wijdverbreide volkswijsheid dat men zonder een briefje van de pastoor niet aan de slag kon in de mijnen. De identificering van deze katholieken met de nationale staat verliep dus via hun zuil. Het katholicisme zorgde ook op andere wijze voor de organisatie in eigen kring. Traditioneel vierden Kerkradenaren hun carnavalfeest in Duitsland, maar – zeker na de opkomst van het Hitlerregime – ontstond er in leidende katholieke kring de behoefte het feest dichterbij huis te vieren. Vanaf de jaren dertig organiseerde men in Kerkrade zelf een volwaardig een carnavalviering.

Wellicht zijn tijdens de bezetting veel mijnwerkers van Duitse afkomst zich volledig Nederlander gaan voelen. In sommige gezinnen werd het Kerkraads dialect met zijn duidelijk Duitse oorsprong niet meer gesproken en schakelde men over naar Nederlands. Naast de gemeenschappelijke identiteit van het mijnwerker-zijn trad de nationale identiteit sterker op de voorgrond. Na de oorlog gaf dat een paradoxale situatie: door de vele verwantschapsbanden vervaagde de gevoelde scheiding weer snel, maar door de aanleg van Kerkrade's eigen ‘ijzeren gordijn’ aan de Nieuwstraat, zoals dat in Het Limburgs Dagblad werd aangekondigd, was de grens visueel sterker aanwezig dan ooit. Het aanvankelijk metershoge prikkeldraad aan de Nieuwstraat – opgetrokken door de Duitsers in 1939 en na de bevrijding door de geallieerde bezettingsmacht bestendigd – werd in 1955-1956 vervangen door een hek van harmonicagaas. De plaatsing van de nieuwe afscheiding gebeurde niet door de lokale bestuurders, maar op last van de douane-autoriteiten die hiervoor geen toestemming van het gemeentebestuur nodig hadden. Protesten hielpen niet.

De naoorlogse grens veroorzaakte ook een uiteengroeien van de bevolking. Veel autochtonen aan Duitse zijde vertrokken vanwege de verslechterde economische omstandigheden en nieuwelingen, elders uit het land, namen hun plaats in. Het gemeenschappelijke dialect verdween daardoor uit Herzogenrath en handhaafde zich enkel in Kerkrade.³⁰ Door het wegtrekken van de oorspronkelijke bevolking groeide ook de sociale en culturele afstand. Maar van doorslaggevend belang daarin is ongetwijfeld de sluiting van de mijnen geweest. Toen in de loop van de jaren zestig de mijnbouw in Nederland werd opgeheven verdwenen de objecten (mijnschachten en mijngebouwen) in hoog tempo uit het landschap. In Kerkrade herinnert een gerestaureerde, maar voor deze streek atypische mijnschacht aan het mijnverleden, evenals de mijnschachtsymboliek die verwerkt is in het Stadskantoor en het museum Industrion, waar een deel van de geschiedenis van het mijnverleden is tentoongesteld. Op de plek waar ooit de in 1969 gesloten Domaniale Mijn stond, is een saaie nieuwbouwwijk verrezen. In het omringende landschap van oostelijk Zuid-Limburg liggen nog de kolenbergen die herinneren aan het verleden. Ze worden deels geëxploiteerd ten behoeve van de skirecreatie, deels, bedekt als ze zijn onder een nieuwe vegetatielaag, met rust gelaten omdat er zich unieke ecologische processen afspelen. Her en der vindt men nog ‘relikwieën’ uit het mijnverleden, zoals voorwerpen

³⁰ L. Augustus, J. Driessen en L. Schaepe, *200 Jaar steenwegen in Kerkraden 's-Hertogenrath* (Kerkraden 1986), 93.

die na sluiting van de mijnen een herbestemming kregen als versiersel in de huizen en tuinen van particulieren. Wie meer over het mijnlandschap te weten wil komen, moet zijn of haar toevlucht nemen tot boeken die sindsdien verschenen zijn. Aanvankelijk gaven die meestal uiting van een onverwerkt verleden en in dat opzicht zijn ze vergelijkbaar met de hiervoor aangehaalde literatuur over veenarbeiders. Veel van deze boeken schilderen de mijnwerker als een in de steek gelaten volksheld. Tegenwoordig ebt die thematiek weg, en krijgen minder romantiserende beschouwingen de overhand.³¹

Toen de mijnindustrie verdween, veranderde niet alleen het landschap, maar loste eveneens een gemeenschappelijke, grensoverschrijdende identificering op. Tegelijkertijd verdween ook de fysieke grens. Het hekwerk van harmonicagaas in de Nieuwstraat heeft het slechts vijftien jaar volgehouden. Toen het proces van economische éénwording in Europa vorderde, werd het afgebroken. In 1968 werd het vervangen door een betonrand (leiconblokken) van veertig centimeter hoog.³² Vanaf begin jaren zeventig werd het voor Kerkradenaren en inwoners van Herzogenrath die in het bezit waren van een pasje, mogelijk om op een aantal plaatsen tussen de leiconblokken de grens over te steken. Er bestonden in deze periode nog grote juridische bezwaren (onder andere verkeerstechnische) om de straat zonder visuele scheiding in te richten.³³ Maar toen de binnengrenzen in 1992 in de Europese Gemeenschap verdwenen konden de leiconblokken vervangen worden door nauwelijks zichtbare zwarte nopjes in de weg. Het streven van beide gemeente om ook in publiekrechtelijke organisaties samen te werken, heeft sindsdien de volle steun van de Europese Unie.³⁴ Dit resulteerde onder andere in samenwerking op het gebied van huisbouw en educatieve projecten op basisscholen in het verband van Eurode. En natuurlijk de symbolische herinrichting van de Nieuwstraat.

Zeeuws Vlaanderen

In de Euregio Scheldemonde zijn ook plaatsen te vinden waar de grens in de dorpskom ligt. Toch zijn de 'grensproblemen' daar van een andere orde dan in Zuidoost-Limburg. In Zeeuws-Vlaanderen werd het behoren tot de Nederlandse nationaliteit de afgelopen twee eeuwen veel sterker gevoeld en benadrukt dan in oostelijk Zuid-Limburg. In 1919 publiceerde Johannus de Hullu, oud-archivaris en afstammeling van een in de achttiende eeuw naar Zeeuws-Vlaanderen uitgeweken Hugenoofs geslacht³⁵, een betoog waarin hij het Noord-Nederlandse karakter van Zeeuws-Vlaanderen wilde aantonen. Het tijdstip van verschijnen was niet vreemd. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog manifesteerde zich een Belgisch annexionistische beweging die delen van Nederland, waaronder Zeeuws-Vlaanderen wenste in te lijven. Zij vond daarbij aanvankelijk enige steun van de grootmachten die de neutrale rol van Nederland gedurende de oorlog hadden veroordeeld. De Hullu stelde dat na de reductie van 1604, toen de oorspronkelijke bevolking de West-Zeeuws-Vlaamse dorpen in een desolate toestand terugvond, er een migratie uit alle delen van België en Noord-Frankrijk (Hugenoten, Belgische wederdopers) had plaatsgevonden.

³¹ Zie bijvoorbeeld: B.P.A. Gales, *Ondergronds bovengronds. Techniek en markt van de Limburgse steenkolenmijnbouw gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Ridderkerk 2002).

³² R. J. Herpers, 'Epiloog', in: R. J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998) 229-268.

³³ N. J. J. Szalata, *Een weg zonder grens? Internationale problemen van de Nieuwstraat/Neustrasse* (Bilthoven 1994).

³⁴ Zie voor de geschiedenis rond deze samenwerking: N. Ehlers, 'Selling the Border. Twin Towns on a Border. The Case of Kerkrade and Herzogenrath. Die Grenze vermarkten. Doppelstädte an einer Grenze. Das Beispiel Kerkrade und Herzogenrath.', *Die Erde. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, afl. 1, 133 (2002) 37-54, aldaar 44 .e.v.

³⁵ P.A. Meilink, 'In memoriam J. de Hullu 12 december 1864-20 november 1940', *Nederlandsch Archiefblad* 48(1940-1941), 141-146.

Hij schreef: 'Uit al deze heterogene bestanddeelen nu, vermeerderd met de hier uit Zeeland en Holland overgeplante families van ambtenaren en militairen, heeft zich tijdens de Republiek (1604-1795) door onderlinge vermenging een bevolking gevormd, die van haar Belgische burens in zeden, levensgewoonten en opvattingen zóó hemelsbreed verschilt, dat men den voet maar even over de grens heeft te zetten om terstond, op het bloote aanschouwen alleen, het sterk sprekend onderscheid gewaar wordt'.³⁶ Voor het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen gold volgens hem hetzelfde.

De Hullu stond niet alleen in deze visie. Ook ds. Jacob Nicolaas Pattist, die van 1914-1921, Nederlands Hervormd predikant te Aardenburg was, schreef een artikel in het populair-wetenschappelijke tijdschrift *Vragen van den Dag* waarin hij zich verzette tegen het Belgische annexionisme. Later publiceerde hij het artikel ook in brochurevorm onder de titel *Zeeuwsch Vlaanderen Nederlandsch*, waarvan uiteindelijk meer dan zeventuizend exemplaren verschenen. Van alle verklaringen die Pattist aandroeg voor het 'krachtig Nederlandsch bewustzijn der Zeeuwsch-Vlamingen' springt er één in het oog.³⁷ Hij betoogde dat de lange tijd die Zeeuws-Vlaanderen onder Hollands bestuur had gestaan, had geleid tot een vernederlandsing van bevolking en cultuur. Het besef ooit tot Vlaanderen te hebben behoord was volledig verdwenen. Een typisch voorbeeld van deïdentificatie dus. Maar klopte Pattist bewering dat dit proces zich tussen 1648 en 1830 voltrokken had, of was het een negentiende-eeuws fenomeen?

De Hullu en Pattist waren van protestant-christelijke huize. Zij voelden niets voor een overgang naar België, net zo min als de protestants-christelijke bevolking daar in de periode 1830-1839 voor had gevoeld. In Zeeuws-Vlaanderen liep echter dwars over de staatsgrens een reliografische grens. Sinds de Tachtigjarige Oorlog was de Zeeuws-Vlaamse bevolking verdeeld in katholiek en gereformeerd en de scheidslijn volgde de grens van een aantal dorpen.³⁸ Religie is daarmee een belangrijke factor bij de identiteitsvraagstukken in deze grensregio. De volkskundige Hugo Arens meende zelfs dat de volkskundige grens in oostelijk Zeeuws Vlaanderen een stuk noordelijker lag dan de rijksgrens.³⁹ Hij beschouwde volksverhalen als de materiële weerslag van de volksaard en hem viel begin jaren zeventig van de twintigste eeuw nog op dat in de grensstreek van oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, waar hetatholicisme overheerste, de legende (een vorm van godsdienst beleving waar de grens tussen geloof en bijgeloof vaag is) zeer populair was, terwijl even noordelijker in Axel en Terneuzen op de volksverhalen 'loodzwaar de stempel van het protestantisme' rustte.⁴⁰ De mate waarin vooral katholieken in Staats-Vlaanderen, later Zeeuws-Vlaanderen, zich verbonden zijn blijven voelen met Belgisch Vlaanderen is de centrale vraag in deze paragraaf. Daarbij staan twee momenten in de geschiedenis centraal, namelijk de periode van 1830-1839 toen België een onafhankelijke staat werd en de hiervoor al aangehaalde periode na de Eerste Wereldoorlog. Voor het goede begrip is het echter eerst noodzakelijk om een korte schets te geven van de Zeeuws-Vlaamse geschiedenis vóór 1830.

Katholicisme en protestantisme vermengen zich in Zeeuws-Vlaanderen ogenschijnlijk patroonloos door elkaar. Maar de schijn bedriegt. Wie de staatkundige ontwikkeling van dit gebied kent, kan wel degelijk structuur in de ontwikkeling ontwaren. De oorsprong

³⁶ J. de Hullu, *Zeeuwsch Vlaanderen door historie en volksaard Noord-Nederlandsch gebied* ('s-Gravenhage 1919), 28-29.

³⁷ J.N. Pattist *Zeeuws-Vlaanderen Nedrelandsch* (z.p. z.j. [1919])

³⁸ Zie voor overzicht: K.J.J. Brand en W.J.P. Brand (sam), *Over de geschiedenis van de kerken in Zeeuws-Vlaanderen* (z.p. z.j. [1986])

³⁹ H. Arens, *De uiting van de volksmentaliteit in het Land van Waas en in Oost Zeeuws-Vlaanderen* (Leuven 1973), 32-33.

⁴⁰ Arens, *De uiting van de volksmentaliteit*, 172.

daarvan gaat terug tot de Tachtigjarige Oorlog, toen dit gedeelte van Vlaanderen een betwist gebied was tussen de Staatse regenten en Spaanse heersers. Sinds de middeleeuwen behoorde het huidige Zeeuws-Vlaanderen tot het graafschap Vlaanderen. Het vormde het noordelijk deel van dit graafschap en werd gesplitst in een oostelijk en westelijk gedeelte door het in 1375 ontstane watergebied Braakman. Het westelijke gedeelte werd bestuurd door het Vrije van Brugge, terwijl het oostelijke gedeelte de Vier Ambachten vormde. Doordat het gebied gedurende de Tachtigjarige Oorlog het toneel van militaire strijd werd, bleef er weinig van het cultuurlandschap over. Inundaties verwoestten het land en de bevolking vluchtte naar het noorden. Er ontstonden drie te onderscheiden gebieden. Het eiland Biervliet en de bedijkte gronden rond Axel en Terneuzen kwamen al vrij vroeg in handen van de Staatse troepen. Het werd in 1588 onder gezag gesteld van de Gecommitteerde Raden van Zeeland. Hier kon de reformatie volledig worden doorgevoerd en ontstond een orthodoxe calvinistische gemeenschap. De stad Sluis, het gebied ten westen van Oostburg, de stad Oostburg zelf en de stad Aardenburg met het daaraan grenzen oostelijk gebied werden in 1604 heroverd door de Staatsen, waarna zich een protestantse bevolking van buitenaf vestigde. In latere jaren vestigden zich hier echter ook weer katholieken. De bedijkte gronden van Ossenissee, Hontenissee, Hulst en Sas van Gent bleven aanvankelijk in Spaanse handen. Hier werd een Contrareformatie doorgevoerd. Toen het gebied uiteindelijk toch in handen van de Staatse troepen viel (1645) bleef de bevolking katholiek. Vanaf 1648 is er sprake van Staats-Vlaanderen, dat een Generaliteitsland (rechtstreeks door de Staten-Generaal werd bestuurd) was. In 1664 volgde de grensbepaling, die overigens anno 2005 nog steeds geldt.

Gedurende de Tachtigjarige Oorlog was het noordelijke gedeelte van Vlaanderen van groot strategisch belang. Doordat het grensde aan de Schelde, konden de Vlaamse steden als Gent, Brugge en vooral Antwerpen economisch (en daardoor militair) schaakmat gezet worden. Uiteindelijk kwam dit zeer ten voordele van de Hollandse havensteden, met name Amsterdam. Staats-Vlaanderen zelf was van relatief gering economische interesse voor de Republiek. Het gebied was door de vele oorlogshandelingen ontvolkt geraakt. Dit had een belangrijke andere consequentie die hiervoor al is aangehaald. Toen begin zeventiende eeuw de rust terugkeerde werd het land, vooral het westelijke gedeelte, bevolkt door immigranten, meestal verdreven protestanten. Naast de oorspronkelijke bevolking kwamen er Vlaamse Doopsgezinden (Gent en Oudenaerde), Hugenoten uit het Franssprekende deel van Vlaanderen, Franse Hugenoten (vanaf 1685) en Lutheranen uit Salzburg (in 1733). Dit betekende dat het protestantisme dominante geloofsstroming werd en de band van de bevolking met de Republiek veel sterker werd dan met de zuidelijke Nederlanden.

In zoverre er sprake was van een economisch samenhangend landschap ten zuiden van de Schelde werd dat door oorlogsgeweld telkens verstoord. Ook de wisselende politieke en bestuurlijke hegemonie zorgden voor een weinig stabiele situatie voor de bevolking. Vóór de Tachtigjarige Oorlog was er een economische oriëntatie op Vlaanderen, in de periode 1648-1794 op Zeeland benoorden de Schelde, na 1794 – toen het gebied in Franse handen kwam – moest Zeeuws-Vlaanderen zijn economie op België afstemmen.⁴¹ Na de afscheiding van België nam de invloed uit het Noorden weer toe, hoewel door de aanleg van kanalen een zekere oriëntatie op België onvermijdelijk was. De economische

⁴¹ P.R. Priester, "Tussen Noord en Zuid. Landbouw in een grensgebied 1794-1910", in : A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. de Smet (red), *Over den Vier Ambachten". 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993), 275-293, aldaar 275.

identiteit van Zeeuws-Vlaanderen is daardoor tweeslachtig: vanuit Nederland bezien is het gebied periferie, maar vanuit Belgisch perspectief is het de toegangspoort naar de wereldhandel.

Maar hoe zat het nu met de positie van de katholieken? Hun bestuurlijke rol in Staats-Vlaanderen werd na 1645 gedecimeerd, omdat katholieken werden uitgesloten van veel publieke functies. De openbare uitoefening van het katholieke geloof werd verboden, hoewel daar niet altijd strikt de hand aan werd gehouden. Evenmin mochten openbare kerkelijke begrafenisrituelen plaatsvinden. Plaatsing van heiligenbeelden en crucifixen aan de openbare weg, wat elders in katholieke streken veel voorkwam, was uit den boze. Vaak bezochten de katholieken uit Staats-Vlaanderen de kerken in Vlaams gebied. De bisschoppen van Gent en Brugge behielden hun gezag, want in kerkelijk-bestuurlijk opzicht bleven de Staats-Vlaamse katholieken aan deze bisdommen gebonden. Katholieken werden dus achtergesteld en bleven afhankelijk van de Vlaamse katholieke kerk. Incidenten tussen katholieken en protestanten vonden gedurende de zeventiende eeuw herhaaldelijk plaats. Deze beperkten zich niet tot het ingooien van kerkramen. Gijzelingen van pastoors en predikanten kwam ook voor en deze hielden meestal verband met oorlogshandelingen.⁴² Na de Tachtigjarige Oorlog hoefden de incidenten niet noodzakelijkerwijs een religieuze motivatie te hebben, want door groepsvorming speelden vaak ook sociale aspecten een rol. Na 1730 werd de bewegingsvrijheid voor katholieken iets groter, maar het zou tot het einde van die eeuw duren alvorens de hun positie, ook in economisch opzicht, aantoonbaar verbeterde.

In 1795, nadat de Fransen Staats-Vlaanderen bij Vlaanderen hadden gevoegd, werd de vrijheid van geloofsuitoefening vergroot. De katholieke parochies werden in ere hersteld en in plaatsen waar de bevolking vrijwel geheel katholiek was, kon de geloofsgenoten zonder belemmeringen in het openbaar treden. Wel werden de katholieken gedwongen zich te onderschikken aan de Staat. Vooral in dorpen waar er sprake was van een gemengde bevolking kwam het tot incidenten en conflicten tussen katholieken en protestant-christelijken. Er waren in deze periode nogal wat Zeeuws-Vlaamse boeren die de regio verlieten om in het Noorden opnieuw te beginnen. Hun boerderijen werden soms opgekocht door rijkere katholieke Vlamingen. Hierdoor was de economische bovenlaag van Zeeuws-Vlaanderen niet langer exclusief hervormd. Dit proces van toenemende katholieke invloed zette zich na de Franse Tijd voort. In 1814 werd Staats-Vlaanderen toegevoegd aan de provincie Zeeland. Sindsdien wordt het gebied Zeeuws-Vlaanderen genoemd. In de periode 1814-1839 is er geen sprake van een rijksgrens. Nederland en België waren samengebracht in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

De volkstellingen uit de periode 1809-1849 laten zien dat in Nederland het aantal katholieken in 1809-1849 onveranderlijk zo'n 38 procent bedroeg, terwijl de verschillende protestants-christelijke groeperingen ruim 59 procent omvatten. In heel Zeeland trad er in diezelfde periode een verschuiving op. Het aantal katholieken nam toe van circa 20 procent naar 26 procent, terwijl het aantal protestant-christelijken daalde van 80 procent naar 73 procent.⁴³ In Zeeuws-Vlaanderen verschoof die verhouding nog veel sterker. In 1809 was circa 45 procent van de bevolking katholiek, en in 1849 al 54 procent. Deze stijging

⁴² A.R. Bauwens, 'Gijzeling van protestantse en rooms-katholieke geestelijken in het grensgebied tussen Staats-Vlaanderen westelijk deel en de Spaanse Nederlanden tijdens de zeventiende eeuw', in: A. Wiggers e.a. (red) *Rondom de kerk in Zeeland* (Delft 1991), 159-176.

⁴³ J.A. de Kok O.F.M., *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van de protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964), 292-294.

is onder ander te verklaren uit het feit dat veel Vlaamse (katholiek) landarbeiders immigreerden naar het noorden. Opvallend is dat de groei van het aantal katholieken in de periode 1829-1839, dus gedurende de Belgische Opstand, tijdelijk stagneerde. Bekijken we de cijfers op lokaal niveau, dan zijn de verschuivingen nog opvallender. In een groot aantal plaatsen steeg in de periode 1815-1849 het aandeel katholieken enorm: Aardenburg van 21 naar 38 procent, Biervliet 17 naar 27, Groede van 4 naar 14, Hoofdplaat van 42 naar 58, Hulst van 76 naar 89 en Sluis van 28 naar 50. Betekende dit dat er een behoefte bestond tot heraansluiting bij Vlaanderen?

In 1830 kwamen de Zuidelijke Nederlanden in opstand. Zij voelden zich benadeeld door de politiek van Willem I. Wat de verschillende groepen die deelnamen aan de opstand verenigde, was achteraf bezien minder een eenheidsgevoel dat moest leiden tot een afzonderlijke staat als wel een gemeenschappelijke afkeer van de koning. In een aantal katholieke streken, zoals in Limburg, bestond er vergaande sympathie voor de opstand. De opstandelingen probeerden in sommige gebieden het vuurtje aan te wakkeren. In 1830 trok de Franse huurling in Belgische dienst Ernest Grégoire verschillende malen met een legertje Zeeuws-Vlaanderen binnen. Hij kon echter geen langdurig succes boeken.⁴⁴ Over het algemeen was de openlijke steun aan de opstand hier gering. Slechts in vijf gemeenten was er sprake van adhesie. In de meeste gevallen wachtte de katholieke bevolking de gebeurtenissen tamelijk passief af. Datzelfde gold voor de lagere geestelijkheid. Slechts een enkeling trad actief op en moest, bij nadering van de noordelijke troepen, vluchten naar Vlaanderen.⁴⁵ Toch verschillen de meningen over de mate waarin de Zeeuws-Vlaamse katholieken zich aangetrokken voelden tot de Belgische opstandelingen. Zo leidden sommigen uit de grote desertie van katholieken uit de nationale militie af dat er een sterke pro-Belgische houding was.⁴⁶ Maar evengoed kan deze desertie verklaard worden uit de onwil van katholieke jongelingen om hun geweer te moeten richten op hun Vlaamse familieleden.

De redenen voor de veronderstelde pro-Belgische houding worden meestal gezocht in de discriminatie van katholieken. In bestuurlijk en economisch opzicht was er rond 1830 inderdaad nog sprake van een achterstelling. Een groot deel van de arme landarbeidersbevolking was katholiek en kwam uit Belgisch Vlaanderen. Weliswaar waren de Zeeuws-Vlaamse katholieken op lokaal niveau in de gemeenteraden goed vertegenwoordigd – zeker in de dorpen waren zij de meerderheid vormden – maar de hogere bestuurlijke functies (provinciaal en landelijk) bleven voor hen onbereikbaar.⁴⁷ Onder katholieke Zeeuws-Vlamingen bestond er een wat weifelende houding ten aanzien van de opstandelingen. In een nieuw te vormen Belgische staat zouden zij ongetwijfeld minder achtergesteld zijn, met ander woorden: meer religieuze vrijheid hebben, meer kans op bestuurlijke banen krijgen en een betere sociaal-economische positie in het vooruitzicht hebben. Door omstandigheden was de economische situatie van de onmondige arbeidersbevolking in 1829 echter niet slecht. Doordat veel Zeeuws-Vlamingen opgeroepen werden voor de Nationale Militie was er voldoende werk, zodat de onvrede onder arbeiders relatief gering

⁴⁴ Zie voor beschrijving van deze tochten: J. de Hullu, *De Belgische aanvallen op westelijk Z.-Vlaanderen in 1830 en 1831* (Oostburg, z.j.); en A. Smits *1830 Scheuring in de Nederlanden deel II* (Heule 1983), 294-342.

⁴⁵ T. Hoogstrate, "Liever de verdomming dan de verdoemenis". Een onderzoek naar de emancipatie van de katholieken in Zeeuws-Vlaanderen tussen 1830 en 1919 (Docotoraalscriptie RUU, Utrecht 1996), 31-38.

⁴⁶ M. Gleris en Kippers, 'Doch hier is alles rustig. Zeeuws-Vlaanderen en de Belgische opstand, 1830-1831, in: A. Doedens e.a. (red) *Autoriteit en strijd. Elf bijdragen tot de geschiedenis van collectief verzet in de Nederlanden, met name in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1981) 101-134.

⁴⁷ Zie: Hoogstrate, *Liever de verdomming*, bijlage II.

was. Voor de katholieke elite opende zich bovendien nog een andere perspectief namelijk de emancipatie in de Nederlandse staat. In oktober 1829 had Willem I enkele concessies op religieus terrein gedaan aan de katholieken. Na 1830 probeerde de regering door het benoemen van meer katholieken de gunst van de Zeeuws-Vlaamse katholieken te winnen. Er heeft onder katholieke Zeeuws-Vlamingen een ambivalente houding tegenover Belgische Opstand bestaan. Katholicisme en familiebanden bevorderden de sympathie voor de opstandelingen, maar in economisch opzicht waren de verwachtingen in een nieuwe staatsverband minder hoogspannen. Dat gold niet alleen voor de Zeeuwse-Vlaamse katholieken, maar ook die van het naburige Waasland. In kringen van industriëlen hoorde men daar orangistische geluiden. De Waaslandse textielindustrie had een goede afzetmarkt in noordelijk Nederland en in economisch opzicht geen belang bij een afscheiding. Openlijke sympathiebetuigingen voor de opstandelingen zijn in Zeeuws-Vlaanderen uiteindelijk relatief schaars gebleven, maar er was onder katholieken zeker ook geen sprake van een onvoorwaardelijke keus voor het noorden.

Wanneer de blik wordt verplaatst naar het politieke toneel tachtig jaar na afsluiting van het verdrag in 1839 duiken dezelfde vragen over de loyaliteit van de Zeeuws-Vlaamse katholieken op. België maakte in 1919 opnieuw krachtige aanspraken op Nederlands territorium, namelijk Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Al tijdens de Eerste Wereldoorlog had Groot-Brittannië Nederland bedreigd Zeeuws-Vlaanderen af te pakken als straf voor de neutrale houding van Nederland.⁴⁸ De Britten konden daarbij op instemming rekenen van andere grote mogendheden. In België, waar zich een sterke annexionistische beweging ontwikkelde, haakte men in op deze verontwaardiging van de geallieerden en speculeerden men openlijk over in te vorderen gebieden. Dat leidde al tijdens de oorlog tot het ontstaan van een anti-annexionistische beweging in Nederland. In Zeeuws-Vlaanderen stond die onder leiding van onder andere de hiervoor al aangehaalde Pattist. Deze kreeg aanvankelijk echter geen steun van de regering die uit diplomatieke overwegingen liever de kat uit de boom keek. Pattist en zijn medestanders veranderden daarom hun strategie: in plaats van tegen de Belgische annexatie te ageren, probeerden zij via propaganda het Nederlandse karakter van Zeeuws-Vlaanderen te profileren. Deze keuze verhinderde dat de Nederlandse regering in diplomatieke verlegenheid werd gebracht bij de geallieerden. Het betekende echter ook dat de identificatie van de Zeeuws-Vlamingen met Nederland sterk benadrukt werd.

Na de oorlog bleek dat de grote mogendheden de annexionistisch plannen niet langer steunden. Wel wensten zij een regeling van de Scheldekwestie. In België bleef men aanvankelijk vasthouden aan de inlijving van Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. In december 1918 werd in reactie daarop het 'Algemeen Comité tegen annexatie van Zeeuws-Vlaanderen' opgericht. Pattist werd voorzitter. Feitelijk kwam daarmee een al langer bestaande beweging bovengronds.⁴⁹ Van de 44 leden waren er liefst 16 katholiek (16 liberalen, 12 protestant).⁵⁰ De socialisten, die Pattist te Oranjegezind vonden, waren nauwelijks in het comité vertegenwoordigd. Het comité vormde de geestelijke elite van Zeeuws-Vlaanderen. Door de katholieken aan zich te binden, werd potentieel verzet in die kring

⁴⁸ De Waele, M., *Bijdrage tot de studie van de Belgische buitenlandse politiek tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Gent 1974) en R.L. Schuursma *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Groningen 1975).

⁴⁹ R.H.M. van Imerseel "'t Is U bekend hoe meer agitatie hoe beter. De geesten zijn warm". De Zeeuws-Vlaamse anti-annexatiebeweging in de periode 1915-1919'. *Niemand's land in Staats verband. West-Zeeuws-Vlaanderen ten tijde van de Republiek en daarna* (z.p. 2004) 339-372.

⁵⁰ Hoogstrate, *Liever de verdomming*, 43.

de kop ingedrukt. Want er bleef een zekere angst bestaan dat de katholieken – mede onder invloed van de vele Belgische vluchtelingen die in Zeeuws-Vlaanderen waren gehuisvest – de zijde van de Belgische annexionisten zouden kiezen. Ook bij andere bijeenkomsten trokken katholieken en protestanten gezamenlijk op tegen de annexatie. In maart 1919 tekenden 35.000 Zeeuws-Vlamingen een anti-annexionistische petitie.⁵¹ Bezoeken van koningin Wilhelmina in 1918 en in 1919 aan de provincie moesten de eenheid van de natie onder het koningshuis bevestigen. Slechts een enkeling in Zeeuws-Vlaanderen wilde zich dus in 1919 aansluiten bij België. Hier gaat het om de vraag of ook er in de periode 1839-1918 sprake is geweest van een deïdentificatie. Want hoewel de behoefte om zich in 1830 aan te sluiten bij de Belgische opstandelingen gering is geweest, was er toentertijd nog sprake van een Vlaams bewustzijn. Hoe vond de deïdentificatie plaats?

Onmiskenbaar is er sprake geweest van een historische identificatie met Noord-Nederland sinds 1648. De Hullu had met deze bewering in 1919 zeker gelijk. Daarbij duidde hij echter in de eerste plaats op immigranten in West-Zeeuws-Vlaanderen. Voor hen lag het als vluchteling voor de hand om zich met het nieuwe ‘vaderland’ volledige te engageren. Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen werd in 1648 nog grotendeels bevolkt door de oorspronkelijke inwoners. Hun keus voor Noord-Nederland was minder onvoorwaardelijk, want de lotsverbondenheid met Vlaanderen was door familiebanden, en dat gold later ook voor Vlaamse immigranten, groot. Maar het politieke en bestuurlijke systeem in Zeeuws-Vlaanderen was zo sterk georiënteerd op Noord-Nederland dat dit sterk doorwerkte in de lokale cultuur, ook dat van het katholieke gedeelte van de bevolking. Toen in 1814 het Verenigd Koninkrijk werd gesticht werd Staats-Vlaanderen bestuurlijk gekoppeld aan Zeeland en niet aan een van de zuidelijke landsdelen. Daarmee werd de status van ‘behorende bij het Noorden’ bevestigd. Als gevolg van de protestants-christelijke dominantie in de periode 1648-1830 heeft er een gedeeltelijke deïdentificatie van katholieke Zeeuws-Vlamingen met Vlaanderen plaatsgevonden.

De afscheiding van België en de daaropvolgende hernieuwde instelling van de rijks-grens in 1839 is de volgende stap geweest in het deïdentificatieproces. Op lokaal niveau was de instelling van deze grens onmiddellijk duidelijk merkbaar, bijvoorbeeld in de vorm van handelsbarrières. Ook de ‘culturele uitwisseling’ stakte vrij abrupt. Zo nam het aantal Zeeuws-Vlaamse studenten aan de Gentse Universiteit na 1830 drastisch af.⁵² Maar een van de belangrijkste moment van deïdentificatie was de overbrenging van de Zeeuwse parochies naar het Bisdom Brabant. Zeeuws Vlaanderen bleef tot 1841 vallen onder het Belgische bisdom Gent, maar na de Belgische opstand zorgde de overheid ervoor dat de Vlaamse invloed werd gedecimeerd. Zeeuws-Vlaanderen werd ondergebracht bij het bisdom Noord-Brabant. Bovendien werden in de periode 1840-1880 enkele nieuwe Zeeuws-Vlaamse parochies opgericht, zodat men in de grensdorpen niet meer afhankelijk was van de Belgische kerken. Er vond dus een onthechting plaats. Bovendien betekende dit dat, zeker toen aan het eind van de negentiende de eerste tekenen van de komst van een verzuilde samenleving te bespeuren waren, de emancipatie van de Zeeuws-Vlaamse katholieken (voorop de katholieke elite) binnen de Nederlandse staat plaatsvond.

⁵¹ J. Stroeve, ‘De vier ambachten in de eerste wereldoorlog’ in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. de Smet (red), *Over den Vier Ambachten*. 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk (Kloosterzande 1993), 843-850.

⁵² L.F. Van Driel, ‘Over de schreef. Culturele contacten voor en na de oorlog van 1830. Een verkenning’ in: *Niemandland in Staats verband* (z.p. 2004) 305-338, aldaar 315-316.

De katholieke emancipatie in Nederland bevond zich rond 1914 in een nieuwe fase. Voor het eerst was er een katholieke minister-president. In België profileerde het katholieke volksgedeelte zich weliswaar binnen een eigen beweging, maar de daar gevoelde scheidslijnen waren van geheel andere aard. Het emancipatiestreven van de Nederlands-talige katholieken in Vlaanderen ging via de erkenning van de taal. Gedurende de Eerste Wereldoorlog was de in de negentiende eeuw ontstane Vlaamse Beweging gepolitiseerd geraakt. In Nederland bestond er sympathie voor die beweging, maar ook groot onbegrip. Wat voor veel Vlamingen een politiek strijd was, kon door de Nederlanders slechts gezien worden als een culturele strijd. Dit kwam tussen 1840 en 1900 tot uiting in de gemeenschappelijke taalcongressen van beide landen, waar de Nederlandse delegaties, waaronder ook Zeeuws-Vlamingen, zich nauwelijks konden vinden in de politieke kwesties die daarbij in België hoorden.⁵³ Het politieke bewustzijn van de Vlamingen, dat ook in extreme vormen gedurende de Eerste Wereldoorlog was gegroeid, was voor Nederlanders en zeker voor de Nederlandse staat ongemakkelijk. Veel leidende politieke figuren konden zich wel vinden in de Groot-Nederlandse gedachte, maar alleen al vanwege de vele politiek implicaties kozen vele voor een diplomatieke afzijdigheid. Door de emancipatie van de katholieken in de Nederlandse staat was het voor hen het katholicisme onvoldoende gemeenschappelijke identiteit om zich nog te willen aan sluiten bij België. De deïdentificatie van de Zeeuws-Vlaamse katholieken is dus een proces dat al in 1648 begon, maar na het ontstaan van de Belgische staat versneld doorzette.

Epiloog

Dit artikel wil in de eerste plaats laten zien identificatievraagstukken in grensstreken een complex karakter dragen. Men kan de wereld niet eenvoudigweg in twee nationaliteiten opdelen en dat als verklaringsmodel voor allerlei verschillen en overeenkomsten gebruiken. Een grensbewoner laat zich in zijn identificaties vaker leiden door lokale omstandigheden dan door nationale kwesties, hoewel men die laatste factor niet mag uitsluiten. Door de verbondenheid met bewoners aan de andere zijde kunnen nationale identiteiten worden ervaren als een last in plaats van een bijdrage aan een zelfbeeld. De complexiteit van identificatieprocessen in grenslandschappen wordt vooral bepaald door het feit dat gemeenschappelijke ruimtes niet ophouden bij de rijksgrens. Godsdienst kan grensoverschrijdend binden, cultuur eveneens en soms zijn er ook lokale politieke omstandigheden die zich niet kunnen vinden in de tegenstrijdige staatsbelangen. Nationaliteit is dus slechts één identiteit van de grensbewoner en zeker niet altijd de meest dominant aanwezige. Gevoelens van nationaliteit (en identificatie) zijn natuurlijk ook veel minder oud dan vaak gesuggereerd wordt. De moderne staat en het daarmee verbonden nationalisme stamt uit de negentiende eeuw, hoewel ze haar oorsprong en legitimatie in eerdere eeuwen projecteert. In Zeeuws-Vlaanderen voelden velen zich primair katholiek en pas later door de gegeven omstandigheden Nederlander. In sommige opzichten was in Zuidoost-Drenthe het verschil tussen Nederlandse boeren en veenarbeiders veel groter dan tussen de vele oudere identiteiten van Drentse en Emslandse zandboeren. En de mijnwerkers in Limburg zijn in de eerste plaats altijd mijnwerker gebleven en pas daarna – velen pas tijdens de bezetting in de Tweede Wereldoorlog – Nederlander.

---

⁵³ B. Versailles, *De vlag en de lading: Groot-Nederland in drie Vlaams-nationalistische bladen uit het interbellum (Vlaanderen, Jong Dietschland en Dietbrand)* (Gent 1999),

Grenslandschappen bestaan uit bijzondere gelaagde ruimtes. In dat opzicht omvatten ze een uniek cultureel erfgoed. Het idee om grenslandschappen tot Euregio's om te toveren werkt alleen als rekening wordt gehouden met de complexe historie erfenis aan weerszijden van de grens. De lokale historische omstandigheden bepalen namelijk zowel de mate van gemeenschappelijke identificatie als de mate van, om met De Swaan te spreken, *des*identificatie. Het is zinloos om oude verschillen te verdoezelen en slechts de nadruk te leggen op overeenkomsten tussen de bevolking aan beide kanten van de grens. Dat lijkt te veel op een geforceerde poging van *de*identificatie. Deïdentificatie is een proces dat zijn eigen weg volgt. De ironie van de geschiedenis wil dat we van de meest geslaagde deïdentificatieprocessen geen weet meer hebben, omdat die identificaties volledig zijn opgelost.